

Юрій Пінчук

ПОСТАТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТВОРЧОСТІ М. І. КОСТОМАРОВА

Дослідження історії епохи Богдана Хмельницького і творення його життєпису посідають одне з чільних місць у науковій діяльності Миколи Івановича Костомарова (1817—1885). М. Драгоманов наголосив, що «ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства»¹. Інший визначний учений — О. Єфименко зазначила, що Костомаров створив «наукову історію козацької України»². Справді, М. Костомаров приділяв величезну увагу українській історії з перших років своїх на довгому і плідному творчому шляху і до самого його кінця. Він, без перебільшення, розпочав і закінчив цей шлях дослідженнями про Б. Хмельницького й козацьку добу («О причинах и характере унии в Западной России», 1841 р. —

«Мазепинцы», 1884 р.). Свою монографію «Богдан Хмельницький» автор писав, переробляв і доповнював протягом чотирьох десятиліть, підготував декілька її видань. Перше з них датоване 1857 р., останнє з'явилося у світ 1884 р., незадовго до смерті М. Костомарова, як підсумок його тривалих копітких пошуків.

Гадаємо, немає потреби доводити тут значущість для розвитку української історіографії й українського самопізнання твору «Богдан Хмельницький», що по виході в світ дістав широкий розголос не тільки на батьківщині, але й за її межами. Натомість існує необхідність (а з відстані часу — й змога) поглибити існуючі уявлення про сприйняття М. Костомаровим постаті Б. Хмельницького. Для досягнення поглядів М. Костомарова щодо особи Б. Хмельницького доцільно передусім уяснити історико-теоретичний світогляд цього вченого, принаймі — один з найважливіших його елементів. Маємо на увазі ідею державності та її співвіднесеність з народницькою доктриною.

Аксіоматичною є теза про те, що Костомаров уособлює виключно народницький напрям в історіографії, який наслідував і розвинув В. Антонович, а згодом поглибив М. Грушевський й інші історики. Існує також думка, нібито в працях істориків-народників ігноруються питання державотворення. Нарешті, до сьогодні сповідується твердження про наявність різкої відмінності між народницькою та державницькою школами (Д. Дорошенко, В. Липинський та їхні послідовники) в українській історіографії. Проте таке трактування розвитку і стану нашої національної історичної науки не можна визнати вичерпним. Ретельний огляд творчої спадщини репрезентантів вищезгаданих шкіл нашою наукою на інші міркування та дає підстави для дещо інших висновків.

Приміром, придивимося уважніше до таких раритетів української наукової і політичної думки, як «Книга буття українського народу» (1846 р.) Миколи Костомарова та «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» (1917 р.) Вячеслава Липинського. Абстрагуючись від частковостей, в тому числі іноді принципових, можна стверджувати, що квінтесенцією творінь обох авторів є утвердження ідеї української державності. Щоправда, М. Костомаров, як продукт певної історичної доби, дотримувався федералістсько-автономістських засад, зупинився на ідеї конфедерації. Зокрема, він (через 37 років після написання програми кирило-мефодіївців) відзначав, що її пункти нечисленні та нескладні, а саме: «1) визволення слов'янських народностей із-під влади іноплеменників; 2) організування їх у самобутні політичні суспільства з утриманням федеративного їх зв'язку між собою; встановлення точних правил розмежування народно-

стей і улаштування їхнього зв'язку полишалось часу і подальшій розробці цього питання історією та наукою; 3) знищення усякого рабства в слов'янських суспільствах, під яким би видом воно ні ховалося; 4) скасування станових привілеїв і переваг, що завжди завдають шкоди тим, хто ними не користується; 5) релігійна свобода і віротерпимість; 6) при повній свободі усякого віровчення уживання єдиної слов'янської мови в публічних богослужіннях усіх існуючих церков; 7) повна свобода думки, наукового виховання і друкованого слова і 8) викладання усіх слов'янських нарід і їхніх літератур в учбових закладах усіх слов'янських народностей»³.

Ще 1922 р. Юліан Охримович згідно з цією програмою охарактеризував кирило-мефодіївців «самостійниками-федералістами чи конфедералістами»⁴. Іван Лисяк-Рудницький вважав, що їхня програма стала платформою українського руху впродовж наступних десятиліть. Він писав: «Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної ради 1917 року»⁵.

В. Липинський, відстоюючи ідею суверенності Української держави, усвідомлював, як відзначають дослідники його творчості, першорядне значення держави в історичному розвитку народів і світової цивілізації⁶.

Отже, не можна беззастережно протиставляти М. Костомарова державній школі. Розділяюча риса між ним і В. Липинським полягає не стільки в площині ставлення до держави, скільки у визначенні національної провідної сили державотворення. В. Липинський віддавав перевагу в цьому процесі національній аристократії, правлячій верстві, словом, еліті. В нарисі програми УДХП він роз'яснював це так: «Ми визнаємо, що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер (жовтень 1917. — Ю. Л.) перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше — верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини»⁷.

Натомість М. Костомаров звернений до найширших верств населення, загалу українського народу, поняття якого він деколи навіть ототожнює з поняттям Україна, а назву «Україна», «український» застосовує до цілого українського народу. Зокрема, в «Книзі буття українського народу» автор зазначає: «І встане Україна, і буде невідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським»⁸. Можна погодитися з поглядом М. Чубатого, що ідеологією історії України в «Книзі буття» є «щирий християнський демократизм та віра, що відродження українського народу вийде з українських нездеморалізованих мас, з народу»⁹. Як бачимо,

в костюмаровському творі головну увагу сконцентровано на невідповідності та республіканізмі.

Водночас виникає запитання: чи варто робити закид на адресу М. Костомарова за схильність до «союзу слов'янського»? Вважаємо, що не варто, — і взагалі, і враховуючи те, що твір він писав майже 150 років тому. До того ж, як справедливо відзначають сучасні вчені, історичне мислення є інтелектуальним процесом, який базується на саморозумінні, тому воно не знає прямолінійного поступу, а тільки безупинне переосмислення минулого, отже, і визначних постатей минулого на тлі саморозуміння кожного нового покоління і його нового історичного досвіду¹⁰. Відтак кожний, по суті, може мати власну відповідь на поставлене запитання. Але перед тим як відповісти на нього, варто також ознайомитися з одним із положень згаданої програми В. Липинського. У першому її розділі «Міжнародне становище України» декларується таке: «Се не значить, що ми одмовляємось од союзу з російським народом в хвили, коли він перебудовує і оновлює свою державу; ми тільки стоїмо непохитно на тому становищі, що новий союз народу українського з народом російським може бути союзом вільного з вільним і рівного з рівним, союзом двох рівноправних державностей, союзом во ім'я спільних інтересів двох суверенних народів»¹¹. Проте такі думки зовсім не були чужими М. Костомарову, який писав: «Союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами немає ні першого, ні другого, ні головного — пануючого, ні другорядного — підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню»¹².

До сьогодні не втратили актуальності оцінки костюмаровської «Книги буття українського народу» М. Грушевським, М. Возняком, згодом М. Чубатим, іншими вченими, в тому числі сучасними, як твору, що є маніфестом українського відродження, декларацією прав української нації й окремішності українського історичного процесу, як твору, що пережив свій час і до наших днів зберіг свій характер «Євангелія української національної правди», твору, котрий залишиться назавжди неув'ядним квітом в історії визвольного руху України¹³. Такі ж самі визначення містяться в працях багатьох учених про згаданий нарис та інші праці В. Липинського — засновника державницької школи в українській історіографії і політичній думці. Отже, беззастережне протиставлення цих блискучих постатей українського інтелектуального життя ХІХ і ХХ століть виглядає дещо штучним¹⁴.

На наш погляд, існують аргументи для того, щоб конкретизувати історичну концепцію В. Липинського — як державно-елітарну. Водночас було б логічним визнати, що костомаровська історична концепція поєднала в собі принцип державності під новим кутом зору — народної верстви. Звідси концепція, котру започаткував М. Костомаров, а на зламі століть ґрунтовно поглибив М. Грушевський, — це, імовірно, концепція народно-державницька.

Гадаємо, тут потрібно ще обумовити таке. Костомаровська історична концепція складна і, можна сказати, багатогранна, торкається низки аспектів суспільного життя, зокрема національного і соціального. В ній, з одного боку, заперечується імперський принцип державотворення, з іншого — пропагується національний державотворчий. При цьому неодмінною вимогою є превалювання народного начала над державним, тобто вимогою (призабутою за радянських часів і актуальною сьогодні), за якою держава існує для народу, а не навпаки. Саме з історичною долею України М. Костомаров пов'язує пробудження і розвиток в ній самосвідомості народу, політичних ідей і демократичного руху. Згадуючи про свою діяльність в Кирило-Мефодіївському братстві, він писав: «З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербурзьким багнетом»¹⁵. Отже, поширені в історичній літературі думки про те, що М. Костомаров начебто був байдужим до питання відродження української державності, що він відстоював ідею об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора, м'яко кажучи, — невірні. Його платформою була «ясна форма федеративного союзу Слов'ян (на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, як зазначається в "Автобіографії" цього вченого. — Ю. П.), де кожна народність хоронила би свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі»¹⁶. На думку М. Костомарова, Україна «повинна становити окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою»¹⁷.

У світогляді М. Костомарова виразно проглядається поєднання народницького і державницького напрямів. Це яскраво підтверджують і його суто історичні погляди, зокрема, на проблему взаємозв'язку народу і держави. «Навіщо народу, — запитує Костомаров, — бажати відторгатися від держави? Адже без влади суспільству існувати не можна; вирвавшись з держави, потрібно буде творити нову державу... Для чого ж ламати колишне, якщо воно задовільно?»¹⁸

Осмислення концептуальних засад творчості М. Костомарова сприяє глибшому розкриттю оціночних положень вченого щодо ролі в історії особи Богдана Хмельницького та його епохи.

Микола Костомаров захопився історією доби Богдана Хмельницького невдовзі після закінчення Харківського університету. У 1841 р. він завершив і подав до захисту магістерську дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России», яка засвідчила появу в українській історичній науці талановитого дослідника з власним поглядом на події Визвольної війни середини XVII ст. і постать Б. Хмельницького. М. Грушевський назвав цю дисертацію «історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою». Характеризуючи її, він, зокрема, відзначив: «Книжечка давала не зовсім те, що обіцяв заголовок “О причинах и характере унии в Западной Росси”. Автор мало займається “Західною Росією” в цілому, а головню тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію»¹⁹. В даній праці лаконічно й глибоко проаналізовані особливості визвольного руху в Україні, роль в ньому мас та історичних осіб, зокрема Б. Хмельницького.

На відміну від своїх попередників, М. Костомаров не став на одну виключно державно-централістську або якусь іншу точку зору, але вивів на авансцену історії поряд з героями-вершителями безіменну, здавалося б, народну масу. Це був величезний поступ в історіографії. Адже народ є дієвим рушієм розвитку суспільства, його демократизації, яка стимулюється переважно знизу і рідко зверху. Саме народна потреба, вважає Костомаров, вивела Хмельницького з бездіяльності, і він пізніше, виконуючи волю народу, уклав союз з Російською державою. Особисте ж ставлення гетьмана до цього союзу, як показує автор, було таке: «Хмельницький не думав щиро піддаватися цареві: він хотів цим підданством лише налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів»²⁰.

У науковій праці М. Костомарова з 1846 р. «Мысли об истории Малороссии» поширюється погляд на епоху Хмельницького як знамениту і висувається вимога про необхідність її розроблення — «як слід», бо ця епоха «гідна митецького пензля»²¹. Отже, не випадково доба Хмельницького займає значне місце й в іншій костомаровській праці тих часів — вже згадуваній «Книзі буття українського народу». Зокрема, в ній акцентується увага на тому, що «козацтво піднялось, а за ним весь народ — вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, есть то вольне, бо всі були вільні й рівні. І хотіла Україна тоді знову жити по-братерськи з Польщею, але Польща жодним побитом не

хотіла покинути своє панство. Тоді Україна приєднана до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як один люд слов'янський до другого слов'янського... Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель»²².

Згодом виходить друком в «Отечественных записках» (1857 р.) дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России», яке потім, перероблене й доповнене, лягло в основу опублікованої в 1859 р. відомої двотомної монографії «Богдан Хмельницкий», а далі — тритомної в 1870 р. і, нарешті, знову переробленої, в 3 томах, у 1884 р. Як у минулому, так і сучасні українські учені справедливо вважають, що монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницкий» — перша у вітчизняній історіографії «спроба висвітлити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана»²³. Ця праця на багато років стала головним науковим джерелом про Хмельниччину. Щодо документальної бази — вона величезна. Приміром, 4-е видання монографії відрізняється від 3-го залученням до наукового обігу 19 нових творів, серед яких щоденник С. Освенцима, історичні нариси Кубалі тощо.

М. Костомаров у своїй монографії «Богдан Хмельницкий» історичними документами довів безпідставність претензій Речі Посполитої та Московії на українські землі, відзначив прагнення Б. Хмельницького до незалежності. Так, у виданні 1870 р. автор зазначає, що «Хмельницький стежив за дипломатичними справами дуже вправно», в ході Визвольної війни «не боявся пестувати турок обіцянкою, що козаки будуть знаходитися під покровительством Туреччини, як данники», аби Україна стала «особливою річчю посполитою»²⁴. Водночас учений ґрунтовно висвітлив зовнішні відносини з Молдавією, Трансільванією, Швецією та іншими країнами, що їх здійснював уряд Б. Хмельницького в інтересах державної незалежності України.

У третьому і особливо в четвертому виданнях монографії все більше наголошується на ідеї незалежності Української держави, на дипломатії Богдана Хмельницького як провідника даної ідеї. Це ж саме яскраво простежується в політиці гетьмана після Переяслава 1654 р. Зокрема, в своєму останньому виданні монографії (1884 р.) автор показує, що в 1654 р. Б. Хмельницький не тільки не мав наміру допомагати королю Польщі у війні проти Швеції, але, навпаки, бажав закріпити зв'язки зі шведським королем, вислав до нього посла, намагався одержати гарантії незалежності Гетьманщини. Те ж саме мав на увазі Богдан

Хмельницький при тогочасних відносинах з іншими державами, у тому числі з Туреччиною. Приміром, автор цитує слова гетьмана Б. Хмельницького до козаків: «Не сумуйте, дітки, треба відступити від царя: підемо так, як звелить вишній владика; будем і під бусурманським государем — не те що під християнським!»²⁵. Лейтмотив Костомаровської монографії «Богдан Хмельницький» такий: «Важливе значення епохи Богдана Хмельницького в руській історії не підлягає сумніву. ...Епоха Богдана Хмельницького почала і приготувала те, що повинно було, по ходу історичних обставин, здійснитися у прийдешніх поколіннях з всіма наслідками для слов'янського світу, можливо, ще не зваженими долею»²⁶.

На погляд Є. Шаблювського, концепція Костомарова про історичну роль Хмельницького — «це було нове і сміливе слово в науці, яке діаметрально розходилося з тодішньою офіційною історіографією»²⁷. Остання, як відомо, заперечувала національний і соціальний мотиви Визвольної війни й пропагувала релігійний²⁸, критикувала Костомарова за його позицію — «Хмельницький розбудив разом і озлоблення народу, і обурення православних за зневаження своєї релігії»²⁹.

Тут доречно згадати, що М. Костомаров — це особистість, яку не дуже шанувала офіційна історіографія за часів царату, та й радянських теж. Навіть строго наукові його твори переслідувала цензура. Незважаючи на це, інтерес до нього як до талановитого історика і взагалі вченого, а також провідника українського національно-визвольного руху, не зник. Навпаки, його твори про Б. Хмельницького, у тому числі згадана вище всесвітньо відома монографія й інші дослідження, нерідко раритети, здобули сталу увагу читача. Правда, в спадщині вченого є й такі праці, котрі не дістали широкого поширення (переважно це науково-публіцистичні і полемічні твори), але в яких також значна увага приділена постаті Б. Хмельницького. Отже, намагаємось охопити, хоча б побіжно, майже весь творчий доробок вченого із зазначеної теми.

Не погрішимо проти істини, коли висловимо припущення, що наукова концепція Миколи Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії найбільш чітко, без зайвого скептизму, але з полемічним запалом, літературною красивою мовою викладена в його науково-публіцистичних творах. Адже не випадково Михайло Грушевський в статті, присвяченій огляду Костомаровської публіцистики (1928 р.) відзначив: «Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з цих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові

писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. ...Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завжди — як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюсь, що з великим замилуванням перечитав сі його писання — з таким замилуванням, якого я не відчував в більш розтягнених описових працях»³⁰.

Торкаючись публіцистики М. Костомарова взагалі, а також у зв'язку з особою Б. Хмельницького, не можна обминути «прекрасну», за визначенням О. Герцена, статтю «Україна», яка інколи згадується в літературі під навкою «Письмо» (або Лист. — Ю. П.) до видавця «Колокола». Вона, окрім дохідливості й усього іншого, оригінальна тим, що є безцензурною, отже адекватна авторському тексту, тотожня світогляду творця, а цього, як зрозуміло, позбавлені інші праці М. Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Щодо оцінки автором статті «Україна» постаті Богдана Хмельницького, то потрібно відзначити, що розглядав він її крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не якоїсь окремої групи людей чи провідної, правлячої, верстви (еліти), але — цілого народу. Звідси характеристика ним гетьмана Богдана (так само й інших), як правило, пов'язується з долею держави, національними інтересами її громадян — широких мас населення, з конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров дотримувався тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом «при допомозі цілого народу»³¹. Але договір, який він уклав 1649 р., забезпечував козацькі права тільки 40000 душ, а решта народу поверталася знов у підданство. Далі автор статті пише: «На честь і на нещастя нашого народу він спротивився тому (тобто підданству Польщі. — Ю. П.) енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещасно для козаків. Від тої пори щастя то піднімало, то зраджувало Хмельницького, доки він остаточно не піддався під опіку московського царя на підставі Переяславського договору (1654 р.)»³². Минув зовсім невеликий час, як пояснює М. Костомаров, і московський двір дозволив собі «страшенну несправедливість супроти України: замість обезпе-

чити країну, що обернулася до нього добровільно під умовою оборони від ворогів, цар висловив потику намір, що віддасть її Польщі, коли здобуде (польську. — Ю. П.) корону... Хмельницький умер із жалю»³³. Мабуть, найвибагливіший опонент визнає, що підхід М. Костомарова до оцінки ролі особи Богдана Хмельницького в історії (в зв'язку з цим і російського царату) має рацію.

М. Костомаров зумів досягнути те, що Б. Хмельницький розчарувався у політиці московського уряду щодо українського державотворення. Підтвердженням цьому є досить маловідомий висновок ученого, висловлений ним 1860 р. у полеміці з Михайлом Максимовичем, стосовно ініціаторів Гадяцького договору 1658 р. (І. Виговський та інші) і в зв'язку з цим — позиції гетьмана Богдана Хмельницького, коли б він був живий. А саме: «Складачі Гадяцького договору не були зрадники; це були шляхетні патріоти, але уведені в оману тогочасним вихованням. Коли б Хмельницький не помер надто рано, то, без сумніву, ім'я його було б також у числі складачів цього договору»³⁴.

Розглядаючи твори М. Костомарова, необхідно враховувати те, що вони були підцензурними, і їхній автор не мав абсолютної свободи слова. Як свідчать архівні матеріали, ще 1856 р. була заведена у С.-Петербурзькому цензурному комітеті справа на рукопис М. Костомарова «Век царя Алексея Михайловича» (найперший варіант монографії «Богдан Хмельницький»), і вже тоді її автор вимушений був давати пояснення на взірць того, що він не вніс до цього тексту від себе «ні жодного слова, викладаючи факти за фактами»³⁵. Хоча насправді це не так. Думку М. Костомарова можна простежити, вона еволюціонувала від видання до видання, про що він сам 1882 р. писав: «Я змінив свій погляд на Хмельницького і... висловив його в своїй статті: “Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты”, потім у XIV томі моїх “Исторических монографий”, стор. 63—82»³⁶. Щоправда, дещо в його публікаціях можна прочитати лише між рядками. Адже М. Костомаров мав бути дуже обережним у висловлюваннях, бо вже в 60-х роках у російських реакціонерів зміцніло переконання про нього як ворога Москви і неприятеля великоросів взагалі.

Прогресуючими є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козачестве». Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво і він бажав показатися, спроби старшини виступити серед народної маси в ролі польського шляхтича або російського дворянина, наштовхувались, як показує Костомаров, на опір народу. А проте цю претензію, говорить автор статті, мали Хмельницький, Виговсь-

кий, Дорошенко і Мазепа — і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання. Хмельницький, на думку Костомарова, «більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: Хмельницький нерідко виявлявся народною людиною, і через те народна пам'ять простила йому, забула багато що, чого не забуде історія»³⁷. Отже, учений не ідеалізував постать гетьмана Б. Хмельницького, бо не протиставляв його, по великому рахунку, іншим визначним гетьманам України. В зв'язку з цим він, приміром, ставив собі питання: «Чи був Мазепа гірше інших? Чи достойний він насправді більш ганебної пам'яті, ніж інші? Не думаєм, якщо судити його наміри»³⁸.

Неможливо впевнено сказати, в чому Микола Костомаров убачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман, піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому — втратив український ідеал громадського життя? Можливо, в обох вчинках разом?! Адже М. Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко видно з його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею?»³⁹.

Неабиякий інтерес викликає також твір М. Костомарова «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий», що вийшов друком 1863 р. у С.-Петербурзі. Постає запитання: чого саме розглядаються Б. Хмельницький і В. Мономах, життя і діяльність яких відділяє часовий відрізок у половину тисячоліття, а не хтось інший, приміром, з числа українських гетьманів? Справа у тому, що образ жодного гетьмана не накладався так точно на костомаровську концепцію про роль держави, місце народу і особи в історії, як Богдана Хмельницького (а з князів, зрозуміло, — Володимира Мономаха). Звичайно ж, маємо визнати за Костомаровим першість у виробленні прогресивної системи поглядів на роль Б. Хмельницького в розвитку нашого суспільства. Що ж нове він сказав про діяльність цього гетьмана, за котрим визнавав велике історичне значення? Наперед відзначимо, що Хмельницький і Мономах зрівнюються Костомаровим у згаданому вище творі лише як постаті, що були вершителями народних доль і зберегли про себе пам'ять у нащадках. Не зникло в історії нашій те, сказано у творі, що було внесене цими особистостями: Володимир підтримував стародавній принцип слов'янського вічового народоправства (за Костомаровим, синонім республіканізму. — Ю. П.), був одним з організаторів союзної удільно-вічової держави. Московське самодержавство порушило цей устрій, а у 1569 р. сталося з'єднання України з

Польщею. Народ заявив про свою опозицію щодо з'єднання, але після півстолітньої боротьби народна опозиція, здавалося, визнала себе переможеною. Нарешті, її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. «Цей прапор був — прапор стародавнього федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути у спомині народному, — говорить автор. — Богдан Хмельницький нагадав про нього і указав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інакших уявленнях»⁴⁰. Як слушно відзначив дослідник з діаспори Іван Лисяк-Рудницький, М. Костомаров «протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові»⁴¹.

Відомо, що М. Костомаров постійно перебував під вогнем нещадної критики за свою федералістсько-автономічну концепцію, критики, як правило, декларативної, з навішуванням ярликів націоналіста, сепаратиста тощо. Отже, доцільно пояснити, що його федералістська теорія відзначається глибоким демократизмом, заряджена на досягнення гуманних міжнаціональних відносин, не позбавлена історичної потенції. М. Костомаров, виходячи з власних концептуальних засад, констатує, що український народ відчував свою єдність і потребу самобутньої автономії; Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, втілював це почуття у свідому діяльність. Польща не хотіла правди Хмельницького, і він відвернувся від неї. Московія також його не зрозуміла. З'єднуючи великоруським народом козацьку Україну, відзначає автор, гетьман, з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити раніше почату справу відновлення незалежності та цілісності всього південноруського краю, з другого — підпорядковувати свою національність іншій і позбавляти свій народ самобутності і права розпоряджатися собою. До нього та до його народу, підсумовує М. Костомаров, виявили неповагу.

Автор зосереджується на розходженні політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: «Хмельницький з'єднував з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою»⁴². Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило

до московського державного життя зовсім нові моменти, за словами Грушевського, «не згідні із московським централізмом і самодержавним ладом»⁴³. До речі, цікавою є думка про те, що московські слов'янофіли цілком правильно побачили у Костомарова й інших кирило-мефодіївців «замисли і намір розбити Російську імперію»⁴⁴.

Отже, логічним є висновок М. Костомарова: «Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикrostі і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву», бо Переяславський договір, роз'яснює автор, «не гарантував Україну в майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору»⁴⁵.

Як бачимо, М. Костомаров не вихваляє і не гудить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всіх задовольняє прихильність М. Костомарова до федералістської ідеї, котра, до речі, повсякчас накликала на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів. Що тут можна сказати? Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, мав у той час право на існування.

У першій половині 70-х рр. виходить друком костомаровська «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», яка, звичайно, містила і нарис «Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий». В ньому були систематизовані й викладені в загальнодоступній формі результати попередніх наукових досліджень М. Костомарова з історії України від давніх часів до половини XVII сторіччя, в тому числі — з історії козацтва і Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У нарисі є дуже цікаві думки, що підтверджують переплетення в творчості М. Костомарова ідей державності й народності. Приміром, щодо ставлення українського населення до приєднання України до Росії в 1654 р. відзначається таке: «Народ присягав без опору, проте і не без недовір'я: малоруси боялися, що москалі стануть примушувати їх до засвоєння московських звичаїв. ...Що стосується

до козацької старшини і приставших до козаків руських шляхтичів, то вони... тільки з крайньої нужди віддавалися під владу московського государя; в їхній голові склався ідеал незалежної держави з Малоросії»⁴⁶. Автор нарису дав високу оцінку Б. Хмельницькому, який, за його визначенням, належить «до самих видатних рушіїв руської історії»; і не його провина, що «короткозора, темна політика бсярська не зрозуміла його, звела передчасно в труну, зіпсувала плоди його десятирічної діяльності»⁴⁷.

Доречно також згадати есе Миколи Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельницкому», в якому автор акцентує увагу на заслугах і значенні гетьмана у вітчизняній історії, намагається донести до читача історичну правду про нього. М. Костомаров, виходячи з того, що Хмельницький як історична особа є діячем всесвітньо-історичного масштабу, показує, що саме відрізняло Богдана Михайловича і що дало йому в історії місце незрівнянно вище інших діячів на тому ж самому історичному полі. Автор есе пише: «Хмельницький зовсім не був один з тієї громади, котра, втративши терпіння і побачивши зручний випадок помститися своїм тиранам, кидається на них з невимовною люттю переповненої злоби, скоряючись голосу пристрасті. Хмельницький не був також один з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як рибі глибочінь водяна, як птиці широчінь повітряна. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам'ятника). Здійснення цієї ідеї було метою його діяльності. Війна для нього була тільки засобом, правда неминучим, але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув, була досягнута іншими шляхами»⁴⁸.

Тож сенс костомаровського розуміння постаті Б. Хмельницького потрібно, на наш погляд, пов'язувати з великою політикою, з ідеєю демократизації української державності. А демократизм українського суспільного і політичного життя займав найперше місце в історичній концепції М. Костомарова. Саме з ним, як відомо, він пов'язував появу козацтва та його організацію, інші феномени нашої історії. Невипадково, очевидно, на завершення М. Костомаров переповідає в есе такі слова, сказані Богданом Хмельницьким у самому розпалі Визвольної війни українського народу польським комісарам: «Я выбью весь русский народ из неволи лядской: пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было: князь ли

согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда»⁴⁹.

Постійне опановування нових джерел зумовлювало еволюцію поглядів М. Костомарова щодо постаті Б. Хмельницького. Виразно засвідчує це опублікована 1878 р. його стаття «Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты». Причому, еволюція здійснювалася переважно у поглядах стосовно державотворчої діяльності та дипломатичної політики гетьмана — як такої, що слугувала забезпеченню національних інтересів України та її незалежності. До речі, як сам Костомаров відзначив у цій статті, ознайомлення із значною кількістю документів у московському головному архіві іноземних справ (на що раніше не міг одержати у властей дозволу), котрі стосуються Богдана Хмельницького, повинне змінити не тільки особистий погляд автора, «але і взагалі прийнятий наукою погляд на особу Богдана Хмельницького і на характер його багатозначної епохи»⁵⁰. Отже, на думку М. Костомарова, історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: наступники Хмельницького — Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Богдана Хмельницького, — напроти, думали тільки іти по вказаному ним шляху, «а Юрій Хмельницький, якого пожалував султан званням князя Малоросійської України, був не “сын, недостойный славного родителя”, але вповні був його достойний, як і Богдан залишив для Малоросії достойного себе сина»⁵¹. Коментарі, як мовиться, зайві. Можемо лише відзначити, що цей погляд М. Костомарова на постать Богдана Хмельницького був розвинений в наступних виданнях однойменної монографії, починаючи з видання Вольфа (СПб., 1881).

Нарешті відзначимо, що у творчості М. І. Костомарова час гетьманування Богдана Хмельницького характеризується як доба визволення в історії України. Досліджуючи її на основі фундаментальних джерел та їхньої критики, учений дотримувався принципу, що для осмислення історії недостатньо одних розповідей про державний і адміністративний устрій, а потрібно ще розуміння народного життя, котре є сутністю державності й тим, «що підлягає історичному зрозумінню»⁵². Саме на цих засадах створив він життєпис Богдана Хмельницького, 400-річний ювілей з дня народження якого нині широко відзначається. На погляд Д. Дорошенка, разом з своїми товаришами й приятелями — Шевченком і Кулішем, Костомаров належить до тієї славної в історії нашого Відродження трійці, яка «глибоко

зворухнула громадську думку і сумління на Вкраїні і вказала ясну путь, якою мало піти і пішло національне відродження нашого народу»⁵³.

Науковий внесок М. Костомарова у висвітлення постаті Б. Хмельницького важко переоцінити. Цілком справедливим є висновок М. Грушевського про те, що «після десятилітнього «ізъяття» і перебування «под спудом» (після Кирило-Мефодіївської доби. — Ю. П.), Костомаров з моменту появи його «Богдана Хмельницького» (1857), знов став загально признаним ідеологом українства»⁵⁴. На думку М. Грушевського, в поглядах соціальної політики Костомаров був і залишиться «батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій»⁵⁵. Ці найважливіші аспекти світогляду М. Костомарова знайшли яскраві відблиски у трактуванні ним постаті Б. Хмельницького й історії його доби. У висвітленні цього видатного ученого рух Богдана Хмельницького, хоч і викладений на тлі соціальної боротьби, є, по суті, рух національно-визвольний.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Драгоманів М. Листи на Наддніпрянську Україну. — К., 1917. — С. 29.

² Ефименко А. Я. Николай Иванович Костомаров // Вестник и библиотека самообразования. — 1904. — № 32. — С. 1226.

³ Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. — 1883. — № 5. — С. 227.

⁴ Охримович Юліан. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). — Нью-Йорк, 1965. — С. 49.

⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Каразин і початки українського національного відродження // Сучасність. — 1977. — № 11. — С. 84.

⁶ Пеленський Ярослав. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ; Філадельфія, 1994. — С. 16.

⁷ Липинський В'ячеслав. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. — Там же. — С. 254.

⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 258.

⁹ Чубатий Микола. Українська історична наука (II розвиток та досягнення). — Філадельфія, 1971. — С. 14.

¹⁰ Білас Лев. В'ячеслав Липинський — історик // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С. 33.

¹¹ *Липинський В'ячеслав*. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. — С. 259.

¹² *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 152.

¹³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. 3. — Париж; Нью-Йорк, 1959. — С. 1149; *Костомаров Микола*. Книги биття українського народу. — Нью-Йорк, 1967. — С. 4; *Полонська-Василенко Н.* До історії України XIX століття // Український історик. — 1965. — № 1—2. — С. 18.

¹⁴ *Білас Лев*. В'ячеслав Липинський — історик. — С. 39.

¹⁵ *Костомарів М.* Письмо до видаця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. — Львів, 1902. — С. 27.

¹⁶ Там же. — С. 28.

¹⁷ Там же. — С. 36.

¹⁸ *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. I. О преподавании на южно-русском языке // Основа. — 1862. — № 5. — С. 139.

¹⁹ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 7.

²⁰ *Костомаров Николай*. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 35.

²¹ [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. — 1846. — № 9. — С. 42.

²² Кирило-Мефодіївське товариство. — Там же. — С. 257.

²³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — К., 1993. — С. 7; *Гой Петро*. Дипломатичні взаємини України з Московщиною (1648—1651 роки). Огляд основних джерел і літератури // Визвольний шлях. — 1973. — № 10. — С. 1088.

²⁴ *Костомаров Николай*. Богдан Хмельницький. — Т. 2. — СПб., 1870. — С. 61.

²⁵ *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — Кн. 4. — СПб., 1904. — С. 612.

²⁶ Там же. — С. 6.

²⁷ *Шаблювський Євген*. Микола Костомаров і Україна // Жовтень. — 1967. — № 4. — С. 127.

²⁸ *Карпов Геннадій*. Г. Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 18.

²⁹ *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — Кн. 4. — СПб., 1904. — С. 174.

³⁰ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова. — Там же. — С. 5.

³¹ *Костомарів М.* Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. — С. 21.

³² Там же. — С. 22.

³³ Там же.

³⁴ *Костомаров Н.* Ответ г.Максимовичу // С.-Петербург. ведомости. — 1860. — 12 января.

³⁵ Центр. держ. истор. арх. Російської Федерації у С.-Петербурзі. — Ф. 777, оп. 2, спр. 92, арк. 5.

³⁶ *Костомаров Н.* О Богдане Хмельницком. Соч. П. Н. Буцинского. Харьков, 1882 г. // Южный край. — 1882. — 28 декабря.

³⁷ *Костомаров Н.* О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 64.

³⁸ Там же.

³⁹ *Костомаров Н.* Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиєю, а Русь — Россиєю? // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 226.

⁴⁰ *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 151.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький Іван.* Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 29.

⁴² Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 153.

⁴³ *Грушевський М.* З публицистичних писань Костомарова. — С. 17.

⁴⁴ *Король Нестор.* Українці та освіта Московії-Росії // Визвольний шлях. — 1970. — № 7—8. — С. 796.

⁴⁵ *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 154.

⁴⁶ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Вып. 5: XVII ст. — СПб., 1874. — С. 276.

⁴⁷ Там же. — С. 286.

⁴⁸ *Костомаров Н.* Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 229.

⁴⁹ Там же. — С. 230.

⁵⁰ *Костомаров Н. И.* Собр. соч. — Кн. 5. — Спб., 1905. — С. 605.

⁵¹ Там же. — С. 613.

⁵² Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко, под редакцією Н. Костомарова. — Вып. 1. — СПб., 1860. — С. 1.

⁵³ *Дорошенко Дмитро.* Микола Іванович Костомаров. — Київ; Лейпциг, [Б. р.]. — С. 4.

⁵⁴ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // Україна. — 1925. — № 3. — С. 3.

⁵⁵ Там же. — С. 4.